

С.П. Пачкова

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН

Пропонована стаття стисло висвітлює основні концепції походження слов'ян, спираючись на археологічні, лінгвістичні та писемні джерела.

Кожний народ — етнос — усвідомлює себе і відокремлює від інших, підкреслюючи це поняттями «ми — вони», «свій — чужий». Серед сусідів народ відомий за ім'ям, яке він отримав від інших етносів чи яким назвав сам себе, проте інколи відомий і за самоназвою, і за наданим ім'ям, які зазвичай не збігаються (наприклад, карели — суомі, слов'яни — венеди тощо). Чим же відрізняються етноси один від одного? Кожен з них має свою територію формування, проте часто окремі колективи або індивіди через певні обставини опиняються далеко за межами батьківщини і часто протягом довгого часу (життя кількох поколінь, а то й довше) зберігають свою етнічну специфіку (наприклад, українці в Канаді). Кожен народ має свою мову, хоча і кілька народів можуть користуватися однією мовою (англійці та американці) або навпаки — один користується кількома (швейцарці, фінни). Кожний народ власну культуру, проте багато її елементів можуть бути спільними для кількох етносів. Різниця між етносами виявляється в побуті, святкуванні, світосприйнятті. І все ж кожен народ відрізняється від іншого якимись специфічними ознаками. Серед цих ознак виокремлюють манеру поведінки (зовнішня ознака) та самовідчуття (ознака, зовні не завжди помітна). Наприклад, Л.М. Гумільов дуже дотепно наводить приклад своєрідності у ставленні чоловіків різних національностей у трамваї щодо некоректної поведінки хулігана стосовно жінки. Проте карел, що йде Невським проспектом, нічим не відрізняється в цей час від росіянина, що знаходиться поруч, хоча почувається карелом. Однак у себе вдома в Карелії він поводить себе вже як карел. Висловлено думку, відповідно до якої люди, відмінні етнічно, мають різні діапазони біохвиль. Утім вчені ще не дійшли єдиної думки щодо визначення поняття етносу, хоча всім зрозуміло, що етноси є, вони різняться один від одного, зароджуються, живуть і зникають, але часто не поєднуються між собою, навіть проживаючи на одній території за умов однакового рівня техніки та однакової матеріальної культури. Були колись численні іллірійці, від них залишилися албанці, були грізні скіфи, які нікого після себе не залишили, були сармати та савромати... Усі канули в Лету...

Зараз живуть інші люди, яких не було за часів іллірійців, кельтів, скіфів та інших давніх народів... І, можливо, цілком праві ті дослідники, які розглядають етнос як *систему* людських організмів, а не їхню суму. Тому різниця між етносами не в постійній заміні однієї людини іншою, як клітин в організмі, а в зміні *системних зв'язків* та створенні нового стереотипу поведінки та самовідчуття (Л.М. Гумільов).

Народи, що живуть зараз, цікавляться історією свого походження так само, як колись це питання бентежило давніх греків та римлян, скіфів та сарматів, які залишили про своє минуле міфи й легенди, що розповідають про їхнє походження від богів або міфічних істот з рисами тварин, про золотий вік своєї історії, коли герої були майже на рівних з богами, сперечалися з ними тощо.

У дослідженні слов'янського етногенезу беруть участь представники декількох наук, у тому числі фахівці з мовознавства, ономастики, антропології, етнографії, фольклористики, історії та археології. Але можливості кожної з них обмежені, хоча загальними зусиллями за правильного методологічного підходу можна наблизитися до істини.

Мові надають великого значення у розв'язанні проблеми походження та давньої історії слов'ян. Слов'янські мови належать до індоєвропейської мовної сім'ї, формування якої сягає десь V—IV тис. до н. е. Її розпад був складним процесом. Вважають, що від однієї гілки відокремилися мовні групи, хоча існує думка і про первинну мовну безперервність. Остання точка зору, мабуть, найближча до істини. Ще в II тис. до н. е. західноєвропейські мови становили єдину, хоча й недостатньо пов'язану між собою групу давньоєвропейських мов (Х. Крає). Унаслідок дослідження ремісничої лексики мовознавець О.М. Трубачов дійшов висновку, що пращури слов'ян у період становлення ремісничої термінології жили поруч з індоєвропейцями Середньої Європи і знаходилися в контактах із протогерманцями і протоіталіками. Це могли бути регіони басейна верхів'їв р. Вісли, оскільки в Середньому Подніпров'ї давньоєвропейських гідронімів немає. Слов'янська мовна група є наймолодшою серед індоєвропейських. За мовознавцем Ф.П. Філінім, праслов'янська мова почала формуватися в I тис. до н. е. і знаходилася край балтського світу. Від кінця I тис. до н. е. до III—V ст. н. е. вона диференціюється на окремі діалекти, і в V—VII ст. починається процес формування окремих слов'янських мов. Серед мовознавців є суперечки щодо контактної зони слов'ян та балтів. Висловлено різні думки з цього приводу: слов'яни межували з ними в басейні Вісли та Одеру або в Прип'ятсько-Дніпровському регіоні, або в басейні Десни, Сейму чи ще далі на північному сході.

Порівняльне мовознавство зробило чимало для розв'язання проблеми етногенезу слов'ян, встановило, до якої мовної сім'ї належить слов'янська мова, в якому ландшафті могла знаходитися їхня прабатьківщина, проте воно має й значні вади. Мовні явища важко датувати та прив'язати до певної території, до того ж, пряме накладання лінгвістичних реконструкцій на ареали археологічних культур неможливе, тому що вони, за Ф.П. Філінім, не є тотожними.

Історичні свідчення про слов'ян з'являються доволі пізно. Почасті вони уривчасті і не відзначаються конкретністю щодо територіального розташування. Античні автори початку I тис. ще не знають слов'ян під своїм іменем. Пліній Старший, Тацит, Клавдій Птоломей (автори I і II ст. н. е.) говорять про венеців (венетів) як про одне з найбільших племен Європейської Сарматії, яке можна локалізувати між Балтійським морем та Карпатами або Дністром. На Певтингеровій мапі (кінець III — початку IV ст.) венеди означені у двох місцях: між Балтійським морем та бастарнами, поруч з гетами й даками між Дунаєм та Дністром. І тільки історик VI ст. Йордан говорить, що в його час венеців знають під різними іменами, але частіше називають антами і склавінами. Візантійські автори (Прокопій Кесарійській, Агафій, Менандр Протиктор, Феофілакт Сімокатта) описують слов'ян у зв'язку із захопленням ними Подунав'я і Балканського півострова. У праці Йордана є більш широкі історичні свідчення про слов'ян-венеців IV—V ст., часу готського поневолення та гунських воєн.

Прабатьківщина слов'ян зацікавила вже автора «Повісті минулих літ» (XII ст.) Нестора. Він починає історію слов'ян з вавилонського стовпотворіння, яке розподілило людство на 72 окремі народи та спричинило розселення племен у різних напрямках. Слов'яни опинилися на Дунаї на землях Угорщини та Болгарії і вже звідти після нападу на них волохів розійшлися по землі під своїми іменами. Літописна розповідь про розселення слов'ян поклала початок дунайській (балканській) теорії походження слов'ян. Вона була популярною серед польських та чеських хроністів XIII—XV ст., деяких істориків XVIII — початку XX ст. (С.М. Соловйов, В.І. Ключевський тощо). У часи середньовіччя були поширені уявлення про тотожність слов'ян зі скіфами та сарматами, або гетами чи гетами, даками, фракійцями, іллірійцями. Ці погляди вже є надбанням історіографії.

Наукові розвідки з проблем слов'янського етногенезу пов'язані з діяльністю чеського вченого П.І. Шафарика, книга якого «Слов'янські старожитності» з'явилася в 30-ті роки XIX ст. Його висновки про слов'янську прабатьківщину на

теренах Галіції, Поділля та Волині, тобто в Прикарпатті, у широкому розумінні цього географічного поняття, базувалися на аналізі писемних джерел античних авторів перших століть про венедеїв та етнографічних свідощів Йордана.

Значним поштовхом науковим дослідженням у пошуках прабатьківщини слов'ян була праця чеського славіста Л. Нідерле «Слов'янські старожитності» (1902 р.). На підставі порівняльного мовознавства, історії, етнографії й топоніміки вчений показав, що вихідними теренами слов'ян могла бути Волинь. На території між середньою Віслою і Карпатами на заході, Нарвою й Прип'яттю на півночі, середнім Дніпром на сході вони жили задовго до повідомлень давніх авторів. На його думку, праїндоевропейська мова розпалася на початку II тис. до н. е. Проте слов'янська відокремилась від балто-слов'янської ще десь у I тис. до н. е.

Концепція Л. Нідерле започаткувала Вісло-Дніпровську теорію походження слов'ян і стала основою для інших теорій, за якими слов'ян розміщували у протилежних від Вісли напрямках (у басейнах Прип'яті та Дніпра за М. Фасмером, Ю. Росстафінським та ін.; у Вісло-Одерському межиріччі за Ю. Костшевським, Т. Лер-Сплавінським; між Одером та Дніпром за П.М. Третяковим та Б.О. Рибаківим).

Значне місце у розв'язанні проблеми етногенезу слов'ян з 30-х років XX ст. посідає археологія. Її перевага над іншими науками, задіяними в дослідженні процесу етногенезу слов'ян, полягає в тому, що її джерелознавча база постійно поповнюється, позаяк історичні та мовні себе майже вичерпали. Археологія добуває й вивчає матеріальні рештки — залишки життєдіяльності давніх колективів, тобто матеріальну культуру. Схожість же матеріальної культури дозволяє виділити археологічні культури, поширені на певних просторах та в певний час. Це дає орієнтири для прив'язки археологічних реалій до історичних та мовних явищ.

Таким чином, археологічна культура характеризується окремою територією у певний проміжок часу та специфічною типологічною подібністю комплексів матеріальної культури (поселень, могильників і всіх збережених решток). Але який історичний зміст за цим криється? На це запитання археологи дають різні відповіді. На думку одних, археологічна культура є залишками життя певної соціальної спільноти на певному щаблі економічного розвитку, і тому археологічні матеріали самі по собі не є етнічними (В.П. Петров). Проте багато археологів вбачають за археологічною культурою етнос (В.Ф. Генінг, М.Ю. Брайчевський та ін.) або визнають це тільки стосовно кам'яного періоду та доби бронзи (О.Я. Брюсов). Для періоду заключної фази розпаду первіснообщинного ладу та початку класоутворення низка археологів припускає можливість поліетнічного змісту археологічних культур, наприклад черняхівської (П.М. Третяков, В.Д. Баран та ін.). Ідею етнологізації слов'янських археологічних культур обґрунтував на початку 60-х років минулого століття П.М. Третяков. На його думку, достатня кількість археологічних джерел, а саме типи жител, прикрас, поховальний обряд, типи глиняного посуду тощо в їхньому розвитку чітко виокремлює слов'янські культури серед інших. До слов'янських культур могли належати кілька синхронних культур. Усі ці погляди мають сенс з точки зору конкретних проявів історичного процесу. Адже в дійсності різні народи можуть користуватися однією культурою, оскільки кожна нова культура складається, як правило, з декількох попередніх та існує переважно менше, ніж потрібно для створення одного монолітного етносу. До того ж, етноси, відомі за стародавніми джерелами, зазвичай об'єднували під одним ім'ям багато народів (готи, гуни тощо). Проте не виключені й моноетнічні культури. Зрозуміло, матеріальна культура не існує без етносу, хоча співвідношення культури й етносу буває різним і може йтися не лише про тотожність, а й про варіанти зв'язків між культурою та етносом. І все ж археологічні матеріали дозволяють наблизитися до розв'язання проблем етногенезу будь-якого народу навіть у тих випадках, коли за історичними, мовними, антропологічними та іншими джерелами етноси виявляються невиразно або зовсім не фіксуються.

За складовими археологічних культур можна не тільки прослідкувати розвиток культури конкретної спільноти, що її залишила, а й встановити зв'язки між синхронними та діахронними культурами. Кожна складова культури або її елемент за час функціонування культури змінюється, а деякі переходять до наступної. Археологічні культури V—VII ст. (празька, пеньківська, колочинська, суково-

дзедзицька), які ідентифікуються з антами та склавінами письмових джерел, за археологічними даними генетично пов'язані з культурами VIII—XIII ст., включаючи давньоруські, розташованими приблизно на тих же теренах. Складнішою виявилася справа пошуку слов'янських коренів методами археології в глибинах віків. У деяких дослідників останніми роками намітилася тенденція обмежувати слов'янські витоки серединою I тис. н. е., вважаючи, що саме в цей час слов'яни виокремилися з балто-слов'янської спільноти. Проте більшість учених продовжує глибші пошуки слов'янського коріння, користуючись методом ретроспективного аналізу археологічних джерел, і, йдучи від відомого до невідомого, заглиблюватися у віки.

Археологічні культури першої половини I тис. — зарубинецька та черняхівська, — відкриті наприкінці XIX ст. в Україні археологом В.В. Хвойкою та інтерпретовані ним з позицій автохтонного розвитку місцевого населення як слов'янські, були, на його думку, ланкою між лісостеповим населенням скіфської епохи й слов'янами VI—VII ст. і за часом свого функціонування відповідають венедам письмових джерел. Спадковість етнокультурного розвитку доводилася на ґрунті поховального обряду, будівельної справи, традиціях виготовлення глиняного посуду і т. д. Цих поглядів довгий час дотримувалися радянські вчені (П.М. Третьяков, Б.О. Рибаків, О.І. Тереножкін та ін.). Однак не всі дослідники визнали їх слов'янськими, особливо ті, які розглядали історичні процеси з позицій міграціонізму. Підґрунтям їхніх доказів слугували, з одного боку, письмові джерела про переселення бастарнів та скірів наприкінці I тис. до н. е. і готів та гепідів у другій чверті I тис. н. е. з північних германських земель до Подунав'я, з іншого — схожість зарубинецької культури з культурами Середньої та Північної Європи, що зазнали впливу кельтської культури, а черняхівської — з провінційними римськими культурами (П. Рейнеке, Г. Косінна, Й. Вернер, К. Годловський, М.Б. Щукін та ін.).

З початку 70-х років у слов'янській археології знову розгорнулася полеміка з питання вихідної території слов'ян. Радянські вчені І.П. Русанова та В.В. Седов, базуючись на морфологічних ознаках матеріальної культури, шукали витоки праязької культури в межиріччя Вісли та Одри в середовищі пшеворських старожитностей. Німецький учений Й. Вернер виводить слов'янські ранньосередньовічні старожитності з північної лісової смуги Східної Європи — з верхів'їв Дніпра. У лісостепове Подніпров'я вони просунулися, на його думку, лише сто років потому, коли ці терени звільнили черняхівці-готи. Близьких поглядів дотримувався польський археолог К. Годловський, який вважав несумісними соціально-економічні моделі черняхівської та слов'янських культур V—VII ст. і, навпаки, останні близькими до київської культури III—V ст.

Але більш слушною є думка виводити кожну з відомих зараз ранньосередньовічних слов'янських культур з різних культур Південно-Східної та Середньої Європи першої половини I тис. (В.Д. Баран, Й. Германн, І. Земан, В. Гензель та ін.). В Україні у Дністровському Лісостепу виявлено слов'янські поселення, датовані V ст., а також черняхівські поселення кінця IV — початку V ст. Перехідні пам'ятки з комплексами V ст. у Подніпров'ї римських часів мають старожитності київської, а в ранньому середньовіччі — пеньківської культур. Тобто пам'ятки з об'єктами V ст. займають значну територію від верхів'я Псла на сході до верхів'я Південного Бугу, Дністра та Західного Бугу на південному заході, що спростовує концепцію хіатусу на території Південно-Східної Європи в середині I тис.

Хронологічна схема послідовного розвитку і взаємозв'язку всіх археологічних слов'янських культур I тис. має такий вигляд: у Верхньому й Середньому Подніпров'ї на ґрунті київської та черняхівської сформувалися колочинська й пеньківська культури, у Верхньому Попрутті, Середньому та Верхньому Подністров'ї і Правобережжі Верхньої Вісли на ґрунті пшеворської та зубрицької культур — праязька культура, у Центральній та Північній Польщі на ґрунті пшеворської — дзедзицька культура. Усі культури першої половини I тис. включали, крім слов'янського, ще й неслов'янське населення (різні групи германського, балтського, іраномовного, фракійського). Процеси змішування різноетнічних груп населення є однією з характерних рис етнокультурного розвитку на території Південно-Східної та Центральної Європи в першій половині I тис. н. е. Натомість старожитності слов'ян раннього середньовіччя відзначаються етно-

графічною самобутністю та відбивають той етап історії, коли вони починають грати провідну роль у політичній ситуації в Європі, з початком слов'янсько-готських війн, відображених Йорданом.

Пошуки слов'ян у глибині тисячоліть, імовірно, ускладнено саме тим, що вони ховаються серед інших племен, не виокремлюючись з них. Наприклад, серед лінгвістів поширено думку, що балто-слов'янська спільність існувала ще в першій половині I тис. до н. е. (американські лінгвісти Г. Трегер та Х. Сміт), і тільки у другій половині I тис. до н. е. починають формуватися основи слов'янської мовної системи (Ф.П. Філін). У такому разі слов'янська матеріальна культура також, можливо, ще ховалася серед балтських культур? Проте деякі археологи вважають за можливе виводити коріння слов'ян з пізньотрипільської городсько-усатівської культури (В.П. Петров), з трипільської культури (В.В. Хвойка) або з тшинецько-комарівської культури XV—XII ст. (Б.О. Рібаков, С.С. Березанська). Проте коріння етносу не тотожне досліджуваному етносу. Вихідне слов'янське коріння, безумовно, знаходиться ще глибше, а саме — в індоєвропейській спільності. Тому вихід слов'ян на історичну арену під ім'ям антів чи склавнів і знаменує їх народження як окремого етносу, точніше — групи етносів. А згадки про них як про венедрів означають ще час їх немовлячого розвитку. Цей період у розвитку праслов'янської спільноти можна означити як венедрський.

Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. — К., 1991. — 140 с.

Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. — Л., 1990. — 279 с.

Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. — М., 1974.

Йордан. О происхождении и деяниях готв. — М., 1960. — 435 с.

Нидерле Л. Человечество в доисторические времена: Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель. — СПб., 1898.

Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — 154 с.

Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.-Л., 1966. — 307 с.

Филин Ф.П. Образование языка восточных славян. — 1962.

Одержано 11.12.2002